

BOŞANMADAN SONRA ÇOCUĞUN VELAYETİ

Arş.Gör. Sultan AKSAKAL*

ÖZET

Bütün milletlerin oluşumunda en temel sosyal yapıyı aile oluşturmaktadır. aileyi, sevginin ürünü olan çocuklar geliştirmekte ve bu çocuklar yen, hak ve hukuk arayışlarının nedeni olmaktadır. Çocuğun aile içinde korunması yanında muhtemel olan evlilik birliğinin sona ermesinde de çocuğun korunması temel gayedir. Bu amaçla tarih içerisinde velayet kurumu meydana getirilmiş ve bu alan çocuğun korunabileceği yönler açısından üçe ayrılmıştır: çocuğun şahsı, malı ve terbiyesi üzerindeki velayet. Bu üç ayrı sahadan çocuğun güvenliğinin sağlanması elbette devletin kurduğu mekanizmalar tarafından yerine getirilmelidir. Çünkü bütün bireylerin en güçlü koruyucusu devlettir.

Anahtar kelimeler: çocuk, aile, koruma, boşanma, sorumluluk, hukuk, kanun, velayet, kurumlar, devlet.

ABSTRACT

Family forms the most fundamental social structure in structuring of all nations. Children, who are the most products of love, develop the family and they become the reason of inquiring the new right and justice. Guarding of the child is the fundamental aim in family and in the possibility of marriage unity end. For this reason, the institution of the guardianship has been established in history and this field has been divided into three parts to guard the rights of the child. The guardianship on teh personality, property and training of the child. In these different three fields guarding the child must be certainly undertaken by the mechanism were established by the state. Because, state is the strongest defender of all individuals.

Key Words: child, family, guarding, divorce, responsibility, justice, law, guardianship, mechanisms, state.

GİRİŞ

İlk çağ toplumlarında olduğu gibi günümüz modern toplumunda da sosyal hayatın çekirdeği olarak 'aile kurumu' kutsallığını ve önemini korumaktadır. Ömür boyu birlikelik, huzur ve mutluluk amacıyla kurulan aileler, çocuklar ile birlikte büyüyerek yeni görev ve sorumlulukların doğmasına neden olmaktadır. Tarihi seyrini de dikkate alarak baktığımızda aile kurumu içerisinde evliliğin gidişatında çocuğun önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle pek çok evliliklerde 'çocuk merkezli' bir yön belirlenmektedir.

Bu açıdan İslam hukukçuları küçükler için üç ayrı velayet sahasının varlığını kabul etmektedirler. Bunlar; çocuğun şahsı, malı ve terbiye edilmesi üzerindeki velayetler-

*KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim dalı, aksakalsultan@hotmail.com

168 / Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti

dir.¹ Çocuğun şahsı ve malı bakımından temsili, velayet ve vesayet bahislerinin konusudur. Fıkıh kitaplarının 'hidane' başlığı altında işlediği konu ise çocuğun fiilen bakımı ve terbiyesini içine almaktadır.² Hidane devresindeki çocuğun bakım ve yetiştirilmesi, başlı başına bir dikkat ve özeni gerektirdiğinden, İslam Hukuku bu işte ücret ödeme esasını kabul etmiştir.³ Bu durum nafaka yükümlülüğünü gerektirdiğinden çocuğun bu tür mali sorumluluklarını velisi yerine getirecektir. Dolayısıyla, mal temsili olan velayet ile çocuğun bakımı olan hidanenin bu noktada birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi eksik bir yaklaşım olacaktır. Nitekim çocuğun menfaatinin ön planda olduğu⁴ boşanma durumlarında da bu iki kavramın fonksiyonlarının uygulama alanında paralellik arz ettiği görülmektedir.

1. VELAYETİN (HİDANENİN) TANIMI

El-hıdn kökünden türeyip göğüs, sine, bağır, kucak, terbiye edip korumak, bir şeyi yanına almak⁵ gibi sözlük anlamları bulunan hidanenin terim (ıstılah) anlamı; küçüğün ve bu hükümde olan kimselerin gerektiği şekilde büyütülüp yetiştirilmesi, korunup gözetilmesi ve eğitilmesi amacıyla hukuk düzeninin belli şahıslara tanıdığı hak, yetki ve sorumluluğu ifade eder.⁶ Bu hak ve sorumluluk kapsamına çocuğa uygun yetiştirme ortamı hazırlamak yanında onu, zarar verecek her türlü unsurdan (maddi-manevi) korumak da girer.⁷

1.1. Velayet ve Hak-Görev İlişkisi

Velayetin kime ait bir hak olduğu veya çocuğu gözetip yetiştirecek kimse için bir hak mı yoksa sorumluluk mu teşkil ettiği öteden beri fakihler arasında tartışılmıştır. Hidanenin hak ve görev olarak nitelendirilmesi, konuya hangi taraf açısından bakıldığında doğrudan ilgili bir husustur. Nitekim meseleye daha çok çocuğun yetişmesi ve hukukunun korunması yönünden bakanlar velayetin haktan ziyade çok yönlü bir görev ve sorumluluk olduğunu vurgularlar.⁸

Şu durumda görev ve sorumluluğun ön plana çıkarılması daha önce de ifade ettiğimiz gibi velayet ile hidaneyi bu noktada birleştirmektedir. Nitekim İslam Hukukunun klasik

¹ Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, İstanbul, 1986, I, 340

² Karaman, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*, I-III, İstanbul, 1990, II, 140

³ Erbay, Celal, *İslam Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, Bakü, 1995, s. 18

⁴ Tekinay, Selahattin Sulhi, *Türk Aile Hukuku*, İstanbul, 1982, s. 282

⁵ İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut, 1994, XIII, 122; Bardakoğlu, Ali, "Hidane", *TDVİA.*, İstanbul, 1998, XVII, 467.

⁶ Bardakoğlu, XVII, 467.

⁷ San'ani, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-Selam*, I-IV, Lübnan, 1986, III, 429; Bilmen, Ömer N., *Hukuk-u İslamiye Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1985, II, 425.

⁸ Bardakoğlu, XVII, 467.

eserlerinde hidane hakkının kadın olma özelliğinden dolayı kazanılması hakkın kapsamını daraltmış, hidaneyi kadın için sadece bakım yükümlülüğü, erkek için ise bu yükümlülükte nafakanın temini ve sonuçta velayet sorumluluğunu gündeme getirmiştir. Velayet ise erkek için sorumluluktan önce bir görevdir.

2. VELAYET HAKKI TANINAN KİŞİLER

Evlilik birliğinin sona ermesi durumunda çocuğun anne, baba ya da üçüncü şahıslara verilmesi konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Hakim karar yetkisinden ve velayete etkisinden bahsedilmiştir. Klasik kaynaklarda yapılan sıralamalar ve Medeni Hukukta karara bağlanan hükümler doğrultusunda konuyu aşağıda maddeli olarak incelediğimiz noktalarda ele alıp sonuca bağlamaya çalışacağız.

2. 1. Anne

Kocanın vefatı veya boşanma gibi bir yolla evlilik birliğinin bozulması halinde hidane (terbiye) hakkının öncelikle anneye ait olduğu hususunda İslam hukukçuları arasında ittifak vardır.⁹ Hidane konusunda anneye öncelik tanınmasının temelinde, onun çocuğa olan şefkatinin başkalarıyla kıyaslanamayacak bir nitelik taşıması ve fitraten çocuğun bakım ve terbiyesine ehliyetli olması yatar.¹⁰ Ana şefkatine daha fazla muhtaç yaştaki küçük çocukları ondan ayırmamak, onun velayetinde bırakmak¹¹ toplumsal açıdan da önemlidir.

Ailede baba otoritesi anlayışına ve asabe geleneğine sıkı sıkıya bağlı olan fıkıh mezhepleri de hidanenin anneye ait bir hak olduğunu kabul ederler. Bu konuda Hz. Peygamber'in şu hadisini delil gösterirler:

Abdullah b. Amr'dan rivayetle bir kadın Rasul-ü Ekrem'e gelip "Ey Allah'ın Elçisi, şu oğluma karnım yuva, göğsüm pınar, kucağım kundak olmuştur. Şimdi ise babası beni boşamıştır ve çocuğu benden çekip almak istemektedir." Diyerek müracaatta bulununca Rasulullah (SAV) ona: "Sen evlenmedikçe daha çok hak sahibisin" cevabını vermiştir.¹²

San'ani, bu hadisin hidanede annenin öncelik hakkına sahip olmasına delil olduğunu savunmakla birlikte, Peygamberin kadın lehine karar vermesinin bir nedeninin de kadının, çocuk üzerindeki haklarını anlatması olduğunu ifade etmektedir.¹³

⁹ Karaman, *Mukayeseli*, I, 341

¹⁰ eş-Şirbini, Muhammed Hatîp, *Muğni'l-Muhtac ila Marifeti Meani'l-Elfazı'l-Minhac*, I-IV, İstanbul, 1986, III, 452; Bardakoğlu, XVII, 468

¹¹ Tekinay, s. 283

¹² Ebu Davud, *Sünen*, Talak, 35; San'ani, III, 429

¹³ San'ani, III, 430

170 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

Buna benzer bir olay da Hz. Ebu Bekir'in devlet başkanlığı sırasında meydana gelmiştir. Hz. Ömer ile boşadığı karısı Ümmü Asım arasında çocukları Asım'ın kimde kalacağı hususunda anlaşmazlık çıkmış nihayet halife Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in uygulaması istikametinde çocuğun annesiyle birlikte kalmasına karar vermiştir. Hatta bu vesileyle halifenin Hz. Ömer'e; "*Annenin kokusu, okşamaları ve şefkati çocuk için büyüyüp kendi tercihini kullanıncaya kadar senin yanındaki petekli baldan daha hayırlıdır.*" dediği rivayet edilir.¹⁴

Dikkat edilirse yine klasik kaynaklı yorumlarda velayet ve hidane ayrılmış, terbiye anlamındaki hidanede anneye öncelik tanınmıştır. Tasarruf hakkı ise babaya verilmiştir. Bu da aynı evlilik çatısı altında, kendi iradeleriyle ortak hayat kuran insanların çocukları üzerindeki hakların paylaşımına ters düşmektedir. Çünkü sadece nafaka, ücret, mesken gibi mali konularda bütün külfeti babaya yıkmak velayet hakkı verilen kişiyi zarara uğratmaktan başka bir şey değildir. Ayrıca annenin zenginliği söz konusu olunca annenin bazı yerlerde harcamaya ortak olması velayet hakkının sadece babaya ait olduğu konusyla da bir ikilem doğurmaktadır.

2.2. Baba

Çocuğa şefkat bağlamında ele alınan hidane meselesinde anne hep ön planda olmuş, baba ise anneden sonra dikkate alınmıştır. Babanın anneden sonraya bırakılmış olması sadece fizyolojik olarak kadınların çocukların bakımına daha yatkın olmalarından kaynaklanır. Bunun dışında başka her hangi bir hukuki gerekçe yoktur.

Annenin olmadığı veya hidane hakkına sahip bulunmadığı durumlarda Vehbe ez-Zuhayli'ye göre, hidane annenin kadın yakınlarının sonra mahrem mirasçılarının asabelerinin sıralanışına uygun olarak erkeklere intikal eder. Asabâtaki ilk sıra babanıdır.¹⁵ Türk Medeni Hukukunda ise bu manadaki velayette anneden sonra her hangi bir kadın aranmadan babanın velayetinden bahsedilir.¹⁶ Velayet sadece anne ve baba arasında değerlendirilir.

Bizce de doğru olan velayetin anne ve baba arasında değerlendirilmesidir. Çocuğa bakmada kadınlık özelliği aransa da her kadının kadın olması hasebiyle hak sıralamasına dahil olması tutarlı bir davranış değildir. Baba dururken annenin her hangi bir yakınının çocuk üzerindeki sevgi ve şefkati de ayrıca tartışma götürülen bir konudur.

¹⁴ ez-Zeylai, Cemalüddin Ebî Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Raye li Ehâdîsi'l-Hidaye*, I-IV, Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadisiyye, tsz., III, 266

¹⁵ ez-Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi* (Çev.: Kurul), I-X, İstanbul, 1990, X, 50-51

¹⁶ Tekinay, s. 281

2.3. Üçüncü Şahıslar

Aslında üçüncü şahıslar konusu İslam Hukuku kaynaklarımızda ayrı başlık altında incelenmemiştir. Şahısların anne ve anne yakınları, baba ve baba yakınları şeklinde incelenmesi ve bu şahısların sıralamasındaki ihtilaf velayet konusunda hak ve sorumluluk sahibi kişiler hakkında farklı düşüncelere yol açmıştır. Örneğin babanın sıralamalarda çok sonra ele alınması bizde, anneden sonraki insanın babadan daha önemli ve yetkili başka birisinin olduğu düşüncesini de uyandırmıştır. Konuyu belirginleştirmek için kaynaklardaki sıralamanın bilinmesinin faydalı olacağı açıktır. Bu bağlamda çocuğun bakımı anlamındaki velayet hakkı sıralaması şöyle olmaktadır:

Anneden sonra gelenler: Fakihlerin ve fıkıh mezheplerinin büyük çoğunluğu hidane hakkının anneden sonra, hayatta ve sağlıklı olması şartıyla, anneanneye ait olduğu görüşündedir.

Hanefi ve Şafii fakihleri anneanneden sonra babaanneye, Hanefilerden Züfer ve bir rivayette Ahmet b. Hanbel kız kardeşe veya teyzeye, eski görüşünde İmam Şafii kız kardeşe, Malikiler, İbaziler ve bir başka rivayette Ahmet b. Hanbel teyzeye, Hanbeliler Zahiriler ve Zeydiler ise babaya öncelik verirler.

Küçüğün yakınlarının hidanede öncelik sıralaması bundan sonra daha da ihtilaflıdır. Mesela Hanefiler ve Şafiiler babaanneden sonra kız kardeşe, Malikiler teyzeden sonra annenin teyzesine ve halasına daha sonra da babaanneye, babaya, kız kardeşe ve halaya, Hanbeliler babadan sonra babaanne, kız kardeş, teyze ve halaya yer verirler. Hanefi, Hanbeli ve Zahiriyeye mezheplerinde zevi-l erham grubunda yer alan yakınlarla da hidane hakkı tanırırlar.¹⁷

Bu ihtilafın tek ittifak noktası ise karabete (akrabalık bağına) dikkat edilmesidir.¹⁸ Konuyla bağlantısına inandığımız Bera b. Azib'den gelen "*Teyze, anne yerindedir.*" hadisini¹⁹ şöyle değerlendirmek istiyoruz: Hadis lafız olarak incelendiğinde teyze gerçekten de babadan önce gelmelidir. Nitekim San'ani'nin bu hadis hakkındaki yorumu da teyzenin, baba ve babaanneden önce gelmesi gerektiği yönündedir.²⁰ Şu durumda fakihlerin anneden sonra anneanneyi sıralamaya almaları hadislerle çelişki oluşturacaktır. Halbuki bu hadis diğer kaynaklardaki varyantlarıyla²¹ bütün olarak değerlendirildiğinde söz konusu olan Hz. Hamza'nın kızı hakkında anne-baba ve bunlara en yakın kabul edilecek teyzeden

¹⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. kaynakçadaki eserler.

¹⁸ es-Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Kitabu'l-Mebcut*, I-XXX, Beyrut, 1989, V, 210; el-Kasani, Alâuddin Ebî Bekr b. Mes'ud, *Bedaiu's-Sana'i fi Tertibi's-Şerâi*, I-VII, Lübnan, 1986, IV, 41

¹⁹ San'ani, III, 433

²⁰ San'ani, III, 433

²¹ Ebu Davud, Talak, 35

172 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

başka kimse bulunduğu yolunda bir ifade bulunmamaktadır. Dikkat çekmek istediğimiz nokta erkek yakınardan Hz. Ali ve Hz. Cafer'in kızın amca oğulları olmasına karşın Peygamberimizin çocuğu, anne ve teyze arasında bir benzetme yaparak teyzeye vermiş olmasıdır. Ancak bu benzetmenin hukukî boyutları yansıttığını düşünmek yanlıştır. Çünkü Hz. Peygamber ve sahabe velayet uygulamalarında durumlara göre karar vermişlerdir. Bu da bizi ister istemez anne-baba dışındaki insanların anne yakını ya da baba yakını gibi sıralamalarla ele alınmasının isabetli olmayacağı düşüncesine götürmüştür.

Babadan sonra gelenler: Kadınlardan hidane sahibesi bulunmadığı takdirde hidane hakkı, miras tertibi üzere asabâta intikal eder: Baba, ne kadar yükselirse yükselsin dedeler, erkek kardeşler, ne kadar aşağıya inerse insanın çocukları, amcalar, amca oğulları... Aksi bir görüşe göre amca oğullarından mahrem olmayanlara velayet verilmez.²²

Medeni Hukukun 148/II. Maddesine göre büyükbaba ve büyük anneler torunları ile kişisel ilişki kurma hakkına sahiptir. Fakat bu kişilerin velayet hakkına sahip olmadığı açıktır. Çünkü TMK. 148. maddeye göre velayet ve velayete bağlı kararları yargıç belirler.

Bazı kaynaklar²³ hakimin kız çocuklarını anne ve baba yakınlarından hiç kimsesinin bulunmaması halinde çocuğun bakım velayetinin yabancı bir kadına verebileceği görüşüne yer verirler. Bu durum, çocuğun menfaatlerinin önde tutulduğu velayetin ruhuna ters düşmektedir. Çocuğun ömür boyunca kişiliği üzerinde etkili, güvenli bir ortama ihtiyaç duymasından dolayı her hangi (güvenli olduğu kabul edilse bile) bir kadına verilmekle çocuğun emniyetinin sağlanmış olacağı şüphe götürür bir durumdur.

Bu konuda federal mahkeme, MK madde 148/I'ı yorumlamak suretiyle, çocuğun ana-babadan hiç birine verilmeyerek üçüncü bir şahsa (tüzel kişiler kastedilmiştir) verilmesini de mümkün görmüştür. Çocukların korunmasına ilişkin sosyal tedbirlerin artması ve gerekli müesseselerin kurulması halinde memleketimizde de bu içtihadın uygulama alanına kavuşacağı umulur.²⁴ Tüzel kişilerin devlet destekli olması halinde velayette ehil olan taraf bulunamayınca çaresiz çocukların, devletin gücü altında onlar için bakım ve güven ortamının oluşmasını sağlayacaktır.

2.4. Hakimin Fonksiyonu

Aile fertleri arasında karşılıklı saygı ve sevginin varlığı, karı-kocanın gerek birbirlerine karşı, gerek çocuklarına karşı hak ve ödevleri yerine getirmesi, usul-fürü ve civar hısımları arasındaki mağdurların ihtiyaçlarının giderilmesi her ne kadar hukukun müdahalesi olmadan, taraflarca yerine getirilmesi arzu edilen bir durum ise de bunun her zaman

²² Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. kaynakçadaki eserler.

²³ Bilmen, I, 429

²⁴ Tekinay, s. 285

için mümkün olmayacağı sosyal bir hakikattir.²⁵

İşte bundan dolayı Medeni Kanun, hakime boşanma ile birlikte velayet ve velayete bağlı bütün hususları karara bağlamayı emretmiştir.²⁶ Klasik literatürde müessese olarak ele alınıp değerlendirilmiş olmasa bile, Peygamber ve sahabe uygulamaları hakim konumunda birisine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Klasik İslam hukukçuları, kadı ya da hakimin etkisini anlaşmazlık noktalarında ele almaları velayet sahibinin kim olacağı konusunun hakimden önce vazedilmiş olan hukuk kuralları tarafından çözümlenmiş olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de çocukların bakım, gözetim ve terbiyesiyle ilgili genel hükümler²⁷ yer almakla birlikte hidane konusuna özel olarak temas edilmemiştir. Hadislerde de *şartlara göre* verilmiş hükümler ve uygulama farklılıkları vardır. Dolayısıyla kesin çözümü olmayan konuların toplum hakkını temsil yetkisinin elinde bulunduğu hakime bırakılması yerinde bir davranış olacaktır.

Velayet gibi hassas bir konunun hem çocuk hem ebeveyn açısından doğru kararlarla doğru şahıslar üzerinde uygulama alanı bulması selahiyetli bir hakim tarafından (mahkemece) gerçekleştirilebilecektir. Bu bağlamda hakim ve fonksiyonunu, fonksiyon alanlarını hemen hemen bütün konularıyla özetleyecek olursak şu sonuçlara varabiliriz:

1. Hakim, velayetteki takdir yetkisini çocukların menfaatlerini göz önünde bulundurarak kullanmalıdır. Mesela, kız ve erkek çocukların cinsiyet farklarından kaynaklanan bazı problemlerin çözümünde bir çıkar yol böylelikle bulunabilir. İleri yaşlardaki bir erkek çocuğun anneye faydalı olacağı düşünülerek bunun velayet hakkının anneye verilmesi yönündeki bir karar gibi.

2. Hakim, velayet konusunda karar verirken anne ve babayı dinlemelidir. Nitekim Abdullah b. Amr'dan rivayetle gelen ve anne hakkından bahseden hadis²⁸, karar vermeden önce peygamberimizin kadını dinlediğini göstermektedir.

3. Hakim, karar verirken çocuğun yaşını, cinsiyetini, karakterini, eşlerin oturdukları yerlerin uzaklıklarını göz önünde bulundurmalıdır.

4. Boşanma sırasında eşlerin mali ve sosyal durumları göz önünde bulundurmalıdır.

5. Çocuğun anne ve babadan birine verilmesi arasında fark görülmezse boşanmada kusurlu olan taraftan velayet hakkının men edilmesi daha uygun olabilir. Fakat bunun

²⁵ Erbay, s. 2

²⁶ TMK, md. 148

²⁷ Bakara, 2/223; Lokman, 31/12-19; İsrâ, 17/31

²⁸ San'ani, III, 429

174 / Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti

dışında kusurun velayete etkisi yoktur. Bir başka görüşe göre fark görülmeyen durumlarda diğerine göre güç, ahlak vb. açılardan üstün olan tarafa verilecektir.²⁹

6. Boşanma sırasında hakim, velayet hakkı olmayan taraf için görüşülecek ortam ve zamanı kararında açıkça belirtmelidir.

7. Çocukla birlikte başka yere giden eşe karşı diğer eşin yeni istemi üzerine hakim, bu konuda geçerli tedbirleri alır.

8. Velayet hakkına sahip olan taraf çocuğu değişen şartlara göre yetiştirme yetkisine sahiptir. Bu imkanı sağlayan M.K.149. maddesinin hükmü şöyledir. “ana ve babanın başkası ile evlenmesi, başka bir yere gitmesi, ölümü gibi halin tahaddüsünde hakim, re’sen veya ana babanın birinin talebi üzerine hadisenin iktiza ettiği ittihaz eyler.”

9. Boşanan eşler arasında istenmeyen temaslara yol açacak tedbirlerden özellikle kaçınmalıdır.

10. Ana ve babadan birinin hapsedilmesi, alkole veya içkiye düşmesi, ağır bir hastalığa tutulması, mali iktidarın çoğalması veya azalması gibi hallerde hakim, boşanma kararındaki tedbiri değiştirme yetkisine sahiptir.³⁰

11. Anne ve babadan velayete uygun kimse yoksa hakim bunu üçüncü şahıslara devreder.³¹

Görüldüğü gibi hakim boşanmadan sonra, ebeveynin değişikliği gerekli görüldüğü durumlarda mübadele eder. Velayetin düzeltilmesini sağlar. Böylece hakim, velayette denetim yetkisine sahip olur. Hakların gerektiği gibi kullanıp sorumlulukların gerektiği gibi yerine getirilmesinin bir otorite tarafından gerçekleştirilmesi, başka bir ifadeyle velayetin hakim gözetim ve denetiminde olması taraflara da hukuka göre davranma zorunluluğu getirecektir. Sonuç olarak da gerekli güven ve huzur ortamı sağlanmış olur.

3. ÇOCUĞUN TERCİH HAKKI VE VELAYETE ETKİSİ

Gerek İslam Hukuk doktrininde gerekse Türk Hukuk doktrininde genel olarak çocuğa tercih etme hakkını tanımakla birlikte, temyiz gücüne sahip olup olmamasında, cinsiyetin etkisinde farklı görüşler ortaya konmuştur.

Çocuğa ‘çocuk’ gözüyle bakıp onun tercihinin değerlendirilmemesi doğru bir davranış değildir. Çünkü çocuğun korunmasının planlanıp fakat çocuğun istemediği bir yerde zorla alıkonması daha sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Çocuğun psikolojik dengesinde bozulmalar olabileceği gibi, istemediği kişilere karşı sert yada planlı davranışlarda bulun-

²⁹ Karaman, *Mukayeseli*, I, 342

³⁰ Bu maddelerin oluşturulmasında Tekinay’ın eseri temel alınmış ve diğer eserlerden de faydalanılmıştır.

³¹ İbn Abidin, *Haşiyetü Reddî'l-Muhtar*, I-VIII, İstanbul, 1984, III, 569

caktır. Bu yüzden çocukların istekleri de bir dereceye kadar göz önünde tutulabilir. Fakat bunun için çocuklar ileri yaşta olmalı ve herhangi bir baskı altında hareket etmediğine de hakim kanaat getirmiş bulunmalıdır.³²

Ulema arasında ekseriyetin kabul ettiği tercih yaşı, çocuğun kendini idare edebilmesi, yeme içme, temizlik gibi zorunlu ihtiyaçlarını tek başına yapabilmesi, iyi kötü ayrımı yapabilmesi gibi şartların oluştuğu yedinci yaştır.³³

Kasani'ye göre buluşmadan önce kız ve erkeklerin tercih hakkı yoktur. Çünkü onlar daha çok isteklerine göre hareket ederler, eğlenmeyi, oyunu severler. Tercih ancak buluşmadan sonra olur.³⁴

İmamı Şafii'ye göre ise, çocuklar tercih yapabilecek zihinsel gelişime ulaştığında seçim hakkına sahip kabul edilirler.³⁵ O bu konuda şu hadisi delil olarak kullanmaktadır. "Ebu Hureyre 'ye oğluyla beraber Farisi bir kadın gelip çocuğun kendisinin olduğunu, kocasının da kendini boşadığını anlatarak "Ey Ebu Hureyre, kocam oğlumu götürmek istiyor." dedi. Kadın, Ebu Hureyre ile Farsça konuşuyordu. Kadınla konuştuğundan sonra Ebu Hureyre çocukla da kendi dilinde konuşmaya başladı. Bu sırada kadının kocası geldi ve "Çocuğum üzerinde kim hak sahibidir?" dedi. Ebu Hureyre de ona: "Ey Allah'ım, bu konuda bir şey söylemiyorum. Ancak ben Peygamberin yanında iken bir kadın O'na gelip: "Ey Allah'ın Elçisi, kocam oğlumu benden alıp götürmek istiyor. O, bana Ebi İnabe kuyusundan su getiriyor ve bana faydası oluyordu." dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz üzülerek çocuğa yönelip onunla ilgilenmeye başladı. Kadının kocası da "Çocuğum üzerinde kim hak sahibidir?" dedi. Nebi (SAV) de çocuğa "İşte bu annen bu da babandır, istediğinin elinden tut" dedi. Çocuk da annesinin elini tuttu ve kadın çocuğuyla oradan ayrıldı."³⁶

San'ani ve Şeybani'ye göre bu hadisin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde gelen bir rivayetinde 'yâ ğulam' ifadesi vardır. Buna göre sabilikten kurtulduğunu ifade eden ğulam ile kayıtlılık çocuktaki mümeyyizlik vasfını göstermektedir ve seçimini bu çağda yapmalıdır.³⁷

³² Tekinay, s. 284

³³ Serahsi, V, 207; San'ani, III, 431; Bardakoğlu, XVII, 471

³⁴ Kasani, IV, 43-44; Kurul, *el-Fetava'l Hindiyeye* (Çev.: Mustafa Efe), Ankara, tsz., III, 377

³⁵ Serahsi, V, 208; Kasani, IV, 430

³⁶ Ebi Davud, Talak, 35; eş-Şeybani, Ahmed b. Hanbel, *el-Fethu'r-Rabbani mea Şerhi Bulûğu'l-Emânî*, I-XXIV, Beyrut, tsz., XV, 64; San'ani, III, 430

³⁷ San'ani, III, 430; Şeybani, XV, 64

176 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

Hanefilere göre yedi yaşından önce ister erkek ister kız olsun çocukların tercih hakkı yoktur. Bu yaşa kadar anne yanında kalmalıdır. Yedi yaşından sonra erkek babaya, kız ise anneye verilmelidir.³⁸

Malikiler, çocukların seçim haklarının olmadığı görüşündedirler. Hanefiler ile yedinci yaştan sonra kızın da erkeğin de bulûğ çağına kadar anneye verilmesi gerektiği noktasında farklı görüş ortaya koyarlar.³⁹

Serahsi'ye göre çocuk zaruri ihtiyaçlarını gidermeye başladığında hak tartışmasız babaya geçer. Özellikle erkek çocuklarına bu çağda tercih hakkı verilmemelidir. Çünkü anneyi seçmesi durumunda çocuğun tabiatı kadınlaşacaktır. Bunda kadının erkeklere göre bozuk yapıda olması etken olarak kabul edilir.⁴⁰ Dolayısıyla kadın gibi davranabilme ihtimallerinden dolayı erkek çocuğa özellikle tercih yaptırılmaz.

Şafiiler, çocuğun temyiz yaşına girmesinden sonra (yedi-sekiz yaş kabul edilir.) anne ve babasından birini seçme hakkı tanırlar; çocuk çekimser kalırsa anneye verirler.⁴¹

Hanbeli mezhebinde yedi yaşına girdikten sonra erkek çocuğa seçme hakkı verilir. Kız çocukları ise evleninceye kadar babasıyla oturmak zorundadır. Babanın tercih edilmesi, kız çocuğunun temel haklarının velisi (babası) tarafından daha iyi korunacağı düşüncesine dayanır.⁴²

Şirbini'ye göre de çocuk temyiz çağına gelince anne-babasından istediğini seçme hakkına sahiptir. Şayet çocuk her ikisini seçmişse kuraya baş vurulur. Kimseyi seçmemişse bir görüşe göre anneye verilir.⁴³

İbnü'l Hümmam'a göre kız ve erkek çocukların tercih hakları yoktur. Erkekler yedi yaşından sonra babalarına verilir.⁴⁴

Günümüz İslam Hukukçularından Karaman'a göre, erkek çocukları ergenlik çağına ulaştıklarında ebeveynlerinden birini tercih edebilir; kız çocukları ise babasının yanında kalır.⁴⁵

Çocukların ergenlik (bulûğ) çağında tercih haklarını kullanmaları bizce daha doğrudur. Her ne kadar yedinci yaş temyiz yani iyiyi kötüden ayırt etme yaşı olarak belirlenmişse de bu dönem sadece bir başlangıçtır. Bulûğ çağı ise (genelde 12-15 yaş arası) tem-

³⁸ San'ani, III, 431

³⁹ San'ani, III, 431

⁴⁰ Serahsi, V, 208 vd.

⁴¹ Bardakoğlu, XVII, 471

⁴² Bardakoğlu, XVII, 471

⁴³ Şirbini, III, 456 vd.

⁴⁴ İbnü'l-Hümmam, Şerhu *Fethi'l-Kadir*, I-X, Lübnan, tsz., III, 318

⁴⁵ Karaman, *Mukayeseli*, I, 342

yiz gücünün artık olgunluğa ulaştığı çağdır. Bu dönemle birlikte çocuklar kişiliklerini oturtma, kendi haklarında kararlar verebilme yetisine sahip olurlar.

4. VELAYET HAKKINI KULLANAN TARAFTA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR

Çocuğun menfaati gerek bedenen gerek zihnen sağlıklı ortamlarda yetişebilmesi için velayet hakkına sahip olan tarafın bazı vasıflara sahip olması gerekir ki bunlar kadın ve erkeklerde ayrı vasıflarda arandığı gibi ortak vasıflarda da aranmaktadır. Bu vasıfları şartlar olarak incelememiz konuyu daha açık izah edecektir.

4.1. Kadınlarda Aranılan Şartlar

1. Küçüğe yabancı olan veya mahrem olmayan bir kimse ile evli olmamak.

Bu konuda delil getirilen hadis Abdullah b. Amr'ın rivayetinde gelen Peygamberimizin “*Sen evlenmediğin sürece*” kayıdır.⁴⁶ Bu kayıt sadece lafza bakılarak kadınlar için şart koşulmuştur. Fakat babanın yabancıyla evliliğinde konu tartışılmamıştır. Kadının yabancı ile evliliğinin sakıncalı görülmesi ise yabancının çocuğa daha az şefkat göstereceği zannına dayandırılmıştır.⁴⁷ Halbuki ‘*yabancının şefkatinin azlığı*’ yabancı kadın ile evlilikte de aranmalıdır. Çünkü her halükarda anne ve babanın evlendiği başka kimseler çocuk için ‘*yabancı*’ konumunda olacak ve şefkat azlığı bu durumda yabancı olmanın illeti kabul edilecektir.

Hasan Basri ve İbn Hazm, nikahlanma ile velayetin düşmeyeceğini söylemişler ve Enes b. Malik'in başkasıyla evli olan annesinin himayesinde olduğunu, Peygamberle evli olan Ümmü Seleme'nin çocuğunun Peygamber yanında anneyle kaldığını, yine Hamza'nın kızı hakkında Peygamberin Cafer ile evli olan teyzesi lehine karar verdiğini⁴⁸ delil olarak gösterirler.⁴⁹

Önemli olan velayet verilen tarafın şahıslarının ve ortamlarının uygun olmasıdır, erkek ve kadının yabancı ile evliliği değildir. Şirbini de bu konuda evlilik açısından fark görmez; fakat yine yabancı ile evlilik şeklinde bir değerlendirmeye her ikisinden de velayet hakkını alır.⁵⁰

2. Küçüğün (kızın) nikahına giremeyeceği yakınlıkta birisiyle evli olmak. Küçük kızın amcası gibi.

⁴⁶ Ebu Davud, Talak, 35

⁴⁷ Karaman, *Mukayeseli*, I, 340-341

⁴⁸ Ebu Davud, Talak, 35

⁴⁹ San'ani, III, 430

⁵⁰ Şirbini, III, 455

178 / Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti

Bu konunun da yabancı ile evlilikten bir farkı olduğuna inanmıyoruz. Çünkü bir insanın amca vs. gibi bir yakınının olması onun, doğrudan çocuğun menfaatini gözeteceği anlamına gelmez.

3.Çocuğun ahlaki durumunu etkileyecek, fuhuş olarak nitelendirilecek durumda olmamak.

T.M.K.'na göre kötü bir eş, kötü bir anne veya kötü bir baba değildir. Evli bir kadının zina yapması ve boşanmanın bu sebebe dayanması halinde dahi çocukların velayeti anneye verilebilir. Önemli olan çocuğun menfaatidir.⁵¹

Bu yoruma göre menfaatten kasıt sadece maddi anlamdadır. Manen menfaat düşünülse idi, toplum nazarında suç sayılan, kınanmayı gerektiren zina gibi bir eylemin velayete etkisinden bahsedilmesi gerekirdi. Bizce, kötü ahlakıyla tanınmış ve böyle bir yolla geçimini sağlayan annenin velayet hakkı sınırlandırılmalıdır. Bu sınırlandırma ziyaret, iştirak nafakası gibi durumlarda söz konusu edilebilir.

İbn Abidin annenin kötü ahlakı ile bilinen bir kadın olması durumunda bile çocuğun, temyize varıncaya kadar yanında kalması gerektiği görüşündedir.⁵²

4.2. Erkeklerde Aranan Şartlar

Erkeklerde aranan şartlar bahsinde ele alınan tek husus cinsel arzu duyulacak gelişime gelmiş kız çocuğunun velayeti altında bulunduğu kimsenin kendisine mahrem olmasının gerektiği şartıdır. Bu şartın gerekçe de mahrem olmayan kimseyle kız çocuğunun halvette kalabileceği ve bunun da fitne doğurabilme ihtimalidir.⁵³

Aynı durumu kadınlarda aranan şartların 2. maddesinde değerlendirirsek, kadınlar için de mahrem olmadığı takdirde halvet ve sonuçta fitne doğacağı yorumlarını yapabiliriz.

Her iki grup için söz konusu olan husus, bu durumlarda toplumsal yapıyı, kültürel gelişimi dikkate almak ve yargı denetimindeki bir mekanizmayla bu şahıslar arasında sürekli bir şahsi münasebet tesis etmektir. Böylece hem ebeveyn hem de çocuklar için daha uygun ortamların oluşmasında dolayısıyla toplumsal huzurun artmasında sosyal barışın gelişmesine yardım edilmiş olunacaktır.

⁵¹ Tekinay, s. 282

⁵² İbn Abidin, III, 556

⁵³ Zuhayli, X, 56

4.3. Ortak Şartlar

Hem anneyi hem babayı ilgilendiren şartları ortak şartlar başlığı altında değerlendirilebiliriz. Klasik İslam hukuku kaynaklarında anne, baba, zevi-l erham ve asabe de ortak şartlar kapsamında incelenmiştir. Buna göre;

1. *Velayet hakkı sahibi kimse hür, baliğ, emin ve güçlü olmalıdır.*⁵⁴

Buna ek olarak Malikilere göre adil, reşit; Şafiilere göre velayet altında bulunanın şehrinde oturmak, bulaşıcı, tehlikeli hastalıklara sahip olmamak da şarttır.⁵⁵ Yine Şafiilere göre namazı terk etmek suretiyle fasık olanların, işlerinde dürüst olmayanların velayet hakkı yoktur.⁵⁶ İş nedeniyle bütün gününü çalışmakla geçirenlerin velayet haklarının olmayacağı kanaatleri de hukukçuların görüşleri arasındadır.⁵⁷

2. *Müslüman olmalıdır.*

İslam hukukçularının üzerinde en çok ihtilaf ettikleri husus bu şarttır. Erkekten müslüman olmayı şart koşan İslam hukukçuları kadın için böyle bir şartın varlığını gerekli görmeyiz. Şafiilere göre müslüman olmayanların velayet hakları yoktur.⁵⁸ Bu ve buna benzer görüşleri görüş sahipleriyle birlikte ele aldığımızda şu sonuçları ortaya koyabiliriz:

Serahsi'ye göre, hidane hakkında '*şefkat*' ön planda olduğu için annenin müslüman, kitabî veya mecûsî olması farklılık ifade etmez. Ancak anne kafir ise, çocuk din farkını anlamaya başladığı vakit anneden alınır (İmam Muhammed ve Ebu Yusuf). Çünkü çocuk annenin müslüman olmasıyla müslüman olur. Yani anne kendi dinini çocuğa öğretir.⁵⁹

Şirbini'ye göre; müslüman birisi müslüman üzerinde hidane hakkına sahiptir. Kafirin, fahişin müslüman üzerinde hidane hakları yoktur. Ancak müslüman kafire velayetlik yapabilir.⁶⁰

İbnü-l Hümmam'a göre; ister kitabi ister mecusi olsun çocuğu üzerinde en çok annenin hak sahibi olduğunda icma vardır. Zimmi anne, din farkını anlayıncaya kadar müslüman çocuğu üzerinde hidane hakkına sahiptir. Din farkı şefkate mani değildir.⁶¹

⁵⁴ İbn Abidin, III, 555; Bilmen, II, 432

⁵⁵ el-Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, (Çev. Hasan Ege), I-VII, İstanbul, tsz., VI, 459-460

⁵⁶ Bilmen, II, 434

⁵⁷ Karaman, *Mukayeseli*, I, 340

⁵⁸ Bilmen, II, 434; Karaman, *Mukayeseli*, I, 340; el-Ceziri, VI, 459

⁵⁹ Serahsi, V, 210

⁶⁰ Şirbini, III, 453 vd.

⁶¹ İbn Hümmam, III, 314 vd.

180 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

Kasani'nin ifadesinde Ebu Hanife'ye göre, asabede din birliği şarttır. Bir çocuk yahudi olsa kardeşlerinden biri müslüman diğeri yahudi ise, velayet hakkı yahudiye verilir.⁶²

Konu ile ilgili yoruma açık olan hadis şu şekildedir: Rafi b. Sinan müslüman olmuş karısı ise müslüman olmaktan kaçınmıştı. Bunun üzerine Rafi b. Sinan karısını boşamış ve çocuklarının durumu hakkında Nebi (SAV)'ye baş vurmuştu. Hz. Peygamber de anne ve babayı karşısına oturmuş çocuklarını da aralarına oturtmuştu. Bundan sonra Hz. Peygamber anne-babaya "onu çağırın" dedi, anne-baba kızlarına seslendiğinde kız annesine yöneldi. Hz. Peygamber ise "Allah'ın ona doğruyu göster" dedi. Kız babasına yöneldi ve kızı babası aldı.⁶³

San'ani'ye göre bu hadis gayr-ı müslim annenin hidane hakkının sübutu konusuna delildir. Şayet kadının hakkı olmasaydı Peygamber, çocuğu tercihi konusunda serbest bırakmazdı. Bu görüşü ehl-i rey ve Sevri benimsemiştir. Cumhur ise hidaneye hak sahibi olanın kendi dinini çocuğa telkin edeceğinden kafir olan annenin hak sahibi olmadığını söylemiştir. Delil olarak şu ayeti gösterirler: "Allah, mü'minlere karşı kafirlere asla yol vermeyecektir."⁶⁴ Çünkü cumhura göre hidane bir velayettir.⁶⁵

Cumhur ulema *Nisa 4/141*. Ayeti delil olarak alırken durumu tersinden düşünmemişlerdir. Diyelim ki anne müslümandır ve çocuk babaya verilmiştir. Genel kanaate göre anne sadece çocuğu yanında bulundurma hakkına sahiptir. Baba ise çocuğun kişilik haklarında tasarrufta bulunur; yani genel velayet hakkı onundur. Şu şartlarda çocuk müslüman olan kadına verilmiş olsa kafir olan çocuğun babasından velayet masrafları düşecek midir? sorusu din farkı meselesini başka boyutlara taşıyacaktır.

Peygamberimizin hadiste geçen uygulamalarına dikkat ettiğimizde çocuğu seçiminde serbest bırakmasının hem anne hem baba için eşit haklar doğurduğunu görürüz. Fakat sonra Peygamberimizin dua etmesiyle çocuğun müslüman babaya yönelmesi kanaatimize göre üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Allah'ın Elçisi'nin doğruyu tebliğ eden bir nebi olduğuna inandığımızdan din noktasında, çocuk için doğru olan velayetin müslüman olan tarafa verilmesidir.

5. VELAYET SÜRESİ

çocuğun velayetini üzerine alan tarafın ne zamana kadar çocuğu yanında bulundurmaya hakkı olduğunun belirlenmesi gerekir. Bu süreden sonra çocuğun kime verileceği, çocuğun cinsiyetinin velayete etkileri, sürenin kapsamı altında incelenecek konulardır.

⁶² Kasani, IV, 43; Bilmen, II, 432

⁶³ Şeybani, XV, 64; San'ani, III, 432

⁶⁴ en-Nisa, 4/141

⁶⁵ San'ani, III, 432

Çünkü belirlenen bu süre zarfında hidaneyi düşürecek bir durumun ortaya çıkması halinde velayet değişimi söz konusu olacaktır. Dolayısıyla yeni şahıs için yeni zaman dilimi belirlenecektir.

5.1. Kız Çocuklarında Velayet Süresi

İslam hukukçularına göre ilk olarak anneye veya babadan önceki hidane hakkı sahiplerinden olan anneanneye verilen bir kız çocuğu kendi kendine yiyip içene, temizliğini yapana kadar bu kişilerin yanında kalır. Sürenin bitiminde kız babaya teslim edilir. Bundan sonra da kız çocuğu bulûğ dönemine kadar babanın yanında kalır. Anne ve nineler dışındakilerin de yedi yaşından sonra bulûğa kadar velayet hakları vardır. Bulûğ dönemiyle cinsel gelişim dönemine giren kız çocuğu, kendine güvense dahi babadan ya da yanında bulunduğu asabeden ayrılmaz.⁶⁶

Farklı dine mensup bir velinin yanında olan çocuk, din farkını anlayabilecek duruma gelene kadar annenin yanında kalır. Malikilere göre normal şartlarda kız çocuğu dokuz ya da on bir yaşına kadar anne yanında kalır.⁶⁷

İlk olarak babaya verilen kız, bulûğ çağına kadar babanın yanında kalır. Bu süreden sonra tercih hakkına sahiptir.⁶⁸

Tercih hakkını kullanan çocuk Maliki ve Şafiilere göre kimi seçmişse onun yanında kalır.⁶⁹

Hanbelilerde yedi yaşına kadar anne yanında kalan kız çocuğu bu dönemden sonra evlenene kadar baba yanında kalır.⁷⁰

Şafiilerde kız çocukları reşit olsa bile evleninceye kadar velayetleri altında buldukları kimselerin yanında kalırlar. Zahirilerde bulûğ dönemine kadar, Zeydilerde belirli bir yaştan çok çocuk kendi kendine yeterli olana kadar, İmamiyyede yedi-dokuz yaşına kadar velayet altında bulunurlar.⁷¹

5.2. Erkek Çocuklarında Velayet Süresi

Hidane hakkının ilk olarak annenin ve onun kadın yakınlarının hakkı anlayışıyla erkek çocuk öncelikle bu şahısların gözetimine verilmiştir. Kızlarda olduğu gibi erkek çocuklarıyla ilgili olarak da hidane süresinde alimlerin farklı görüşleri olmuştur. Ayrıca, kız

⁶⁶ Kasani, IV, 43; İbn Hümmam, III, 317; İbn Abidin, III, 566

⁶⁷ İbn Abidin, III, 566; Bilmen, II, 435; Bardakoğlu, XVII, 470-471; Karaman, *Mukayeseli*, I, 342

⁶⁸ Bilmen, II, 436

⁶⁹ Bilmen, II, 437

⁷⁰ el-Ceziri, VI, 463

⁷¹ Bardakoğlu, XVII, 471

182 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

çocuklarından farklı olarak erkeklerin bulûğdan ya da rüşt döneminden sonra anne-babadan ayrı ev açabilmeleri ihtimali konu edilmiştir.

Anne yanındaki bir erkek çocuk yedi veya dokuz yaşına kadar anne yanında kalır. İmam Malik süreyi bulûğ çağına kadar uzatmıştır. Süre bitiminde kimin yanında kalacağı konusu ise ihtilaflıdır. İmam Şafii, çocuğu muhayyer bırakır, ana ve babadan hangisini isterse onun yanında kalır. Çoğunluk, yanında alıkoymanın babanın hakkı olduğu görüşündedir. Buna göre çocuk erkek ise normal olarak ergenlik çağına ulaşınca kadar babasının yanında kalır. Bulûğdan sonra normal ise müstakil ev açmak veya ebeveyninden birini tercih etmek çocuğun hakkıdır. Sefahet veya bunaklık gibi ehliyet özürsüz olanlar babalarının yanında kalır.⁷² Başka bir görüşe göre erkek çocukların bulûğa erdiklerinde serbest kalmaları reşit olma yaşına bağlanmıştır.⁷³ Serahsi de ise ayrı bir ev açabilme bulûğ dikkate alınmadan reşit olmak şartına bağlanmıştır.⁷⁴

Hanbeliler anne yanında geçen süreyi yedi yaş ile sınırlarlar ve bu yaştan sonra çocuğa tercih hakkı verirler.⁷⁵ Zahiriyye akıllı olarak bulûğa erdikten sonra erkek çocuğuna tercih hakkı verir.⁷⁶ İmamiyye Şiası ve İbaziyye mezheplerinde erkek çocuğun hidanesi süt anne dönemi sonrasında babaya geçer. Süt emme döneminin süresinde herhangi bir ifade yoktur.⁷⁷ Hanefiler, çocuğun yedi yaşına girince namaz kılmalarının istenmesini emreden hadisten (Ebu Davud, Salat, 26) hareketle hidanenin erkek çocuğun yedi yaşına girmesiyle sona ereceği görüşündedir. Bu yaştan sonra babaya verilir. Zeydiler, bir yaş belirlemekten çok çocuğun kendi kendine yeterli olmasını ölçü alırlar.⁷⁸

Bu durumlardan başka çocuk sayısının fazla olması halinde, bunların imkan ölçüsünde birbirlerinden ayrılmamaları tavsiye edilmektedir.⁷⁹

Bizce, velayetin şartlarını taşıyan kişilere verilen çocuk kız olsun erkek olsun bulûğ dönemine kadar verildiği kişide kalmalıdır. Muayyen bir yaş belirleyip o zaman süresince bir velinin yanında, süre bitiminde diğerinin yanında zorunlu olarak bulundurulmak istenen çocuklarda ciddi kişisel dengesizlikler ya da bunalımlar olabilir. Menfaat gözetilen bir konuda çocuğun sürekli kişi ve yer değiştirmesi onun sosyal kimliğine de olumsuz etkiler yapacaktır. Bundan dolayı bulûğ çağı olarak kabul edilen on iki-on beş yaş sınırına kadar çocuk ister anne ister baba olsun bakım hakkını elde etmiş kişide kalmalıdır. Bu dönemden sonra da çocuk, cinsiyeti ne olursa olsun anne-baba arasında tercih yapabile-

⁷² Karaman, *Mukayeseli*, I, 342; İbn Hümam, III, 317

⁷³ Bardakoğlu, XVII, 471

⁷⁴ Serahsi, V, 212

⁷⁵ el-Ceziri, VI, 462

⁷⁶ Bilmen, II, 437

⁷⁷ Bardakoğlu, XVII, 468

⁷⁸ Bardakoğlu, XVII, 468

⁷⁹ Serahsi, V, 207; Tekinay, s. 284

lidir. Hırçın tabiatlı çocukların üzerinde baba otoritesi uygun yollarla sağlanmalı, ya tamamen babada kalmalı yahut da babanın çocukla görüşme vakitleri artırılmalıdır. Bu noktada özellikle babayı ele alışımızın nedeni realite olarak erkeklerin otoriter yapıda olmalarıdır. Otoriter olmak sert yapıda olmak anlamında değildir.

Rüşt çağına gelmiş bir çocuğun ev açabilmesi imkanına gelince bu durumun sosyo-ekonomik yapıyla paralellik arz ettiğini düşünmekteyiz. Nitekim batı toplumlarının serbest yapıları ve ekonomik özgürlükleri, insanlarına tek başlarına geçimlerini sağlayabilecekleri ve toplumun da kabul edip örf haline getirdikleri gençlerin ayrı ev açmaları, doğu toplumlarında kabul gördüğü tartışmalı bir konudur. İçine ülkemizin de dahil olduğu doğu karakteristiği taşıyan uluslarda ne sosyal yapı ne de ekonomik yapı batı uluslarının kültürel yapısıyla uyuşur nitelikte değildir. Uyuşmaması ise gayet doğaldır; bırakın ulusları, toplumları küçücük bir yöre dahi diğer yörelerden farklı kültürel özellikler taşır. Bu bakımdan insanlara rüşt çağına ulaştıktan sonra ev açabilme imkanlarının verilmesi hukuken kişiliğin tanındığını da gösterir. Bireylerin de hukuki kişiliklerini kullanmaları dünyanın her yerinde ve her mevzuatta en tabii haktır. Bu bakımdan çocukların hukuki kişiliğini ve bu hukukiliğin kendisine yükleyeceği sorumlulukların bilincinde olacağı ana kadar onları velileri ile birlikte kamu kurumlarının korumasına almak gerekmektedir.

6. VELAYET MASRAFLARI

Örflerle de bağlantılı olan yiyecek, içecek, giyecek, mesken, örflerle bağlantılı olan emzirme gibi konuları kapsayan nafaka, şahısların mali durumlarına ve kadının iddet beklemesine bağlanmıştır.

İslam hukukçularının çoğunluğuna göre kocası ölen ve iddeti bitmiş kadına nafaka verilmez.⁸⁰ Kocasından boşama veya tefrik yoluyla ayrılmış kadına eski kocası 'iddet nafakası' dışında nafaka vermez. Bu yüzden iddetin bitimiyle birlikte sadece çocuğun masraflarının karşılanması açısından nafakanın varlığından söz edilir. Boşandıktan sonra velayeti, çocuk üzerinde tasarruf hakkı olarak görenler boşanmadan önceki dönemde bu hakkı tamamen babaya verdikleri için ayrılıkta da nafaka babaya aittir. Çocuk babadan bir parça olduğu için bu nafakayı karşılamaya başkasını ortak edemez. Baba olmadığı takdirde çocuğun nafakası miras derecesine göre dir.⁸¹ Boşanmadan sonra masrafları şu iki hususta ele alabiliriz: Emzirme ücreti, iştirak nafakası.

⁸⁰ Fetava, III, 407 vd.

⁸¹ Serahsi, V, 209

6.1. Emzirme Ücreti

Arap toplumunda yaygın olan çocukların süt anneye verilmesi, annelerinin içinde bulunduğu toplumda emzirmemenin kadına hak olarak verilmesinden kaynaklanır. Yaygın örflükten çıkıp neredeyse kaybolmaya başlamış süt anne kiralama, günümüz için çıkar bir yol değildir. Tıp dünyasındaki ilerlemelerle ortaya koyulan anne sütünün direnç geliştirme özelliğinin hastalıkların atlatılmasındaki önemi annenin emzirmeye zorlanması ya da zorlanmaması gibi konuların tartışmalarını bertaraf edecek niteliktedir. Babaya yüklenen velayet masraflarında emzirme ücretinin işlenmesi, annenin anne olma özelliğiyle bizce zıt bir durum arz etmektedir.

Bu konu hakkında alimlerin ortaya koydukları görüşler kendi zamanlarındaki uygulamalarıyla doğru orantılıdır. Bunu da bizlere onların farklı görüş taşımaları yansıtmaktadır.

Ric'i talakla boşanmış bir kadın iddet süresi içerisinde kocasının nafaka temin etme sorumluluğundan dolayı emzirme ücreti alamaz.⁸²

Malik'e göre çocuğunu emzirme adetti olan kadınlar çocuğu emzirmesi için zorlanırlar. Buna delilleri "*Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler.*"⁸³ ayetidir.

Emzirmenin, sorumluluk kapsamından çıkarılıp çocuğun ihtiyacının giderilmesi için, anneye ücretle tutulan her hangi biri imiş gibi yaklaşımlar günümüz açısından doğru değildir. Çocuğun menfaatinin gözetildiği bir konuda sorumlulukların paylaşılması için annenin üzerine düşeni yapması gerekir. Kendi çocuğunu emzirmesi için annenin kiralması çok yanlıştır. Çünkü boşanma ile anneden anneliği düşmemektedir. Sorumluluk paylaşımı şeklinde bir değerlendirme hukuk literatüründe yer almadığından çocuğun masrafları ilk önce varsa çocuğun malından, yoksa babasının malından ve sıra ile asabeden karşılanır⁸⁴ mantığı zorlukları tek şahsa yüklemekten başka bir anlam ifade etmemektedir. Nitekim bir ayet-i kerimede "*Onları sıkıntıya sokmak için zarar vermeye kalkışmayın*" buyurularak maddi külfetlerdeki dengesizliklerin ortadan kaldırılması vurgulanmaktadır. Bir başka ayette:

"Anneler çocuklarını, emzirmeyi tamamlatmak isteyen baba için, tam iki sene emzirirler. Anaların yiyecek ve giyeceğini uygun zarif bir şekilde sağlamak çocuk kendisinin olan babaya borçtur. Herkese ancak gücü nisbetinde teklifte bulunulur. Ana çocuğundan, çocuk kendisinin olan baba da çocuğundan dolayı zarara sokulmaz. Mirasçıya da aynı şeyi yapmak borçtur. Ana baba aralarında danışarak ve anlaşarak süttten kesmek isterlerse. İkisine de sorumluluk yoktur. Çocuklarınızı süt anneye vermek isterseniz, vereceğinizi

⁸² Bilmen, II, 441

⁸³ Bakara, 2/233

⁸⁴ İbn Hümmam, III, 314; Karaman, *Mukayeseli*, I, 343

örfe uygun bir şekilde öderseniz size sorumluluk yoktur. Allah'tan sakının, yaptıklarınızı gördüğünü bilin."

Bu ayet ışığında, masrafları karşılama babında şu kuralları ortaya koyabiliriz:

- a. Annenin iâşesini karşılama babının üzerine bir borçtur.
- b. Borcunu ifa etmeye çalışan baba, örf'e göre hareket etmelidir.
- c. Ne anne ne de baba maddi-manevi zararlara uğratılmamalıdır.
- d. Anne-babanın da sıkıntılı olduğu durumlarda en yakın akrabalar yardımında bulunmalıdır.
- e. Süt anne adeti olan yerlerde anneye emzirme tavsiye edilmelidir.

Ayetten hareketle çözüm bulmaya çalıştığımız bu kurallardan ebeveynin nafaka temininde zarara uğratılmaması hususu İslam hukukundaki nimet-külfet dengesini ve annenin de gerektiğinde nafaka teminine ortak olması gerektiğini açıklamaktadır

6.2. İştirak Nafakası

Klasik kaynaklarımızda maalesef masrafların paylaşımı anlamında bir iştirak nafakası yoktur. Nafaka, babanın olmaması ya da fakir olması durumunda miras tertibine göre diğer kişilerce karşılanır. Bu kişilerin en başında da amca gelir. Bu tertibin bir yerde sona ermesinden sonra velayet masrafları anneye yüklenir. Konunun burada da tek şahsa yüklendiğini görmekteyiz. İştirak nafakası değerlendirmesi, çalışan eşlerin sorumluluklarının da eşit olduğunu, her ne kadar eşler ayrılrsa da çocuklarının masraflarını ortak paylaşmaları gerektiğini aydınlatıcı ve hukuki açıdan şahıslara zarar vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Türk Medeni Kanunu'ndaki *velayetin kullanılması kendisine verilmeyen eşin çocuk ile kişisel ilişkisinin düzenlenmesinde, çocuğun özellikle sağlık, eğitim ve ahlak bakımından yararları esastır. Hakim, istem halinde irat biçiminde ödemesine karar verilen bu giderlerin gelecek yıllarda tarafların sosyal ve ekonomik durumlarına göre ne miktarda ödeneceğini karara bağlayabilir* (m. 182) hükmü kanaatimizce önemlidir.

Bu hükümden anlaşılıyor ki, çocuğun bakımı ve geliştirilmesi için gerekli masraflar ilk planda velayet hakkına sahip olan eş tarafından yapılmalı; diğer eş de bu masraflara mahkemenin tayin edeceği miktarda katılmalıdır. Çocuk için verilmesi gereken bu miktara niçin iştirak nafakası dendiği böylece aydınlanmaktadır. Yargıç, iştirak nafakasının miktarını tayin ederken şu üç noktayı göz önünde bulundurmalıdır:

- a. Çocuğun ihtiyaçları

186 / Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti

- b. İştirak nafakası ödeyecek eşin mali gücü
- c. Velayet hakkına sahip olan eşin mali gücü

Bu nafaka, çocuğun rüştünü elde etmesine kadar devam eder.”⁸⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi Medeni Kanunda anne-babadan birinin hak önceliği gibi bir durum işlenmemektedir. Kime verilmişse yukarıda sayılan üç hususla birlikte değerlendirilecek velayette her iki taraf denk sorumluluklar üstlenmiş olacaktır. Adalete en yakın olan da budur.

7. ÇOCUĞUN ZİYARET EDİLMESİ

7.1. Çocuğun Ziyaret Edilecek Olduğu Mekan

Bu konu için hidaneyi üstlenen kimseyle çocuğun velisinin evlilik sonrasında aynı şehirde ikamet etmesi; bunlardan birinin başka bir şehirde oturması gerekiyorsa bu ikametgâh değişikliğinin haklı bir mazerete dayanması ve çocuğun bakım ve gözetimi açısından da sakınca teşkil etmemesi üzerinde durulur.

Annenin çocuğun velisinin bulunduğu yerden başka bir şehirde ikamet hakkı daha kısıtlıdır. Ziyaret ve ticaret amaçlı seyahatlerde Şafii ve Hanbeliler çocuğun ebeveyninden mukim olanın; Malikiler ve İbaziler ise hidane hakkına sahip bulunanın yanında kalmasını tercih ederler. Öte yandan seyahat ve ikametgâh değişikliğinin iyi niyetle ve tabii bir ihtiyaca binaen gerçekleşmesi, sırf karşı tarafa zarar verme amacıyla yapılması halinde ilgili ayetin de delaletiyle bunun hakkın kötüye kullanımını sayılıp hidane hakkının düşmesi, yine yol emniyetinin bulunmadığı veya çocuğa uygun olmayan bir ortamın mevcudiyeti halinde annenin çocukla birlikte seyahatine izin verilmeyeceği de bir çok fakih tarafından ifade edilir.⁸⁶

Kadın boşanıp iddeti bittikten sonra çocuğu bulunduğu şehirden başka bir şehre götürmez. Şayet şehir babanın çocuğunu rahat görebileceği bir mesafeyse gündüzleri çocuğunu görebilir. Kadın da görmeyi yasaklayamaz. Erkek karısının iznini almadan çocuğu şehir dışına götürüp sonra karısını boşadığında kadının çocuğunu isteme hakkı vardır. Kadının izni ile gitti ise baba çocuğunu vermeyebilir.⁸⁷

İddet bekleyen kadın çocuğu şehir dışına çıkaramaz. İddeti biten kadın çocuğu nikahlarının kıyıldığı şehir başka da olsa nikah kıyıldığı şehre götürebilir.⁸⁸

⁸⁵ Tekinay, s. 287-288

⁸⁶ Bardakoğlu, XVII, 469-470

⁸⁷ İbn Abidin, III, 569 vd.

⁸⁸ Kasani, IV, 44

Kadının yabancı biriyle evlenmesi gibi bir sebeple babasına intikal eden çocuğu, annesinin bu hakkı tekrar kazanmasına kadar babası başka bir yere götürebilir. Kocası ölmüş kadın hakkında hakimin içtihadına müracaat edilir. Hakim maslahata uygun bulursa nakle müsaade eder ya da etmez. Bir müslüman veya zimminin nikahlı karısı çocuğunu alıp bir dar-ı harbe götüremez.⁸⁹

7.2. Çocuğu Ziyaret Etme Süresi

Görüşme yer ve usulüyle ilgili ayrıntılar taraflar arası anlaşmaya, örf ve adete, anlaşmazlık zuhur ettiğinde de hakimin takdirine göre belli olur.

Hanefiler, evli kadının hafta da bir defa anne ve babasını görme hakkına kıyasen ebeveynin haftada bir, diğer akrabalarının ise daha uzun araklıklarla çocuğu görmesi hakkından; Malikiler, ebeveynin küçük çocukları her gün, büyükleri ise haftada bir görebileceğinden söz ederler.⁹⁰

Erkek ve kız çocukları babalarını seçtiklerinde baba, annelerin çocukları görmesini engelleyemez. Annenin bu ziyareti iki günde bir defadır. Hastalıklarında ise anne hastayla ilgilenme bakımından çocukların yanında olmalıdır. Erkek, annesini seçmiş ise gece annenin yanında gündüz babanın yanında kalır. Kız, gece ve gündüz annenin yanında kalır. Baba, kızını normal ölçülerde (iki günde bir) ziyaret eder.⁹¹

Türk Aile Hukukunda örnek uygulama olarak anaya verilen çocuğun haftanın belli bir gününde veya iki günde ve belli saatler arasında baba ile görüşmesine, cumartesi gecelerini, milli ve dini tatil günlerini babanın evinde geçirmesine, yaz aylarında belli bir süre ile babanın yanında kalmasına karar verilmiştir. Tabiatıyla yargıç, bu hususta çocuğun yaşını, ihtiyaçlarını, tahsil durumunu, eşlerin oturdukların yerlerini göz önünde tutacaktır.⁹²

8. VELAYET HAKKININ DÜŞMESİ VE YENİDEN ELDE EDİLMESİ

Bu hakkın kaybedilmesi evlenme, ölüm, çocuğun velayetini hak kazanan tarafın ortam değişikliğine uğraması, ihmalkâr davranması gibi sebeplere bağlanmıştır:

a) Anne ve diğer kadın yakınların evlenmeleri, bu kişilerden hidane hakkını düşürür.⁹³ Evlenilen kişinin çocuğun zi-rahmi olması durumunda hidane şahıslarının hakkını

⁸⁹ Bilmen, II, 438-439

⁹⁰ Bardakoğlu, XVII, 470

⁹¹ Şirbini, III, 457-458

⁹² Tekinay, s. 284-286

⁹³ Serahsi, V, 210; İbn Hümmam, III, 316; İbn Abidin, III, 557; Bilmen, II, 429

188 / Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti

düşürmez.⁹⁴ Zi-rahim olmayan kişilerden boşanılması durumunda hidane hakkı yeniden kazanılır.⁹⁵ Ayrıca ana veya babanın başkasıyla evlenmesi, başka birisiyle gitmesi, ölümü gibi bir halin ortaya çıkmasında hakim re'sen veya ana babadan birinin talebi üzerine hadisenin gerektirdiği tedbirleri alır.⁹⁶

b) Mürted olan kişi hakkını kaybetmekle birlikte tevbe etmesi halinde bu hakkını tekrar elde eder. Kitabînin hakkı da çocuğun din farkını anlamaya başlamasıyla düşer.⁹⁷

c) Zamanının çoğunu dışarıda geçirenlerden ve çocuğu zararlı ortamlarda bırakanlardan hidane hakkı düşer.⁹⁸

d) Velayetin anaya bırakıldığı fakat eylemli olarak baba tarafından kullanıldığı anlaşılırsa küçüğün alıştığı çevreden alınmasındaki sakıncalar göz önünde tutularak hakkin babaya devredilmesi daha doğrudur.⁹⁹

e) Çocuğun ihtiyaçlarının artması, velayet hakkından yoksun bırakılan eşin bulunduğu şehirdeki bir okula gitmesi, hastalanması, karakterinde ve eğilimlerinde bazı değişikliklerin bulunması gibi durumlarda velayet hakkının bunlar sebep gösterilerek düşmesi söz konusu olmayıp bu konudaki değişiklik sadece hakimnin tedbir alması yönündedir.¹⁰⁰

Bu durum TMK 183. maddede şöyle ifade edilir: “*Ana veya babanın başka birisiyle evlenmesi, başka bir yere gitmesi veya ölümü gibi yeni olguların zorunlu kılması halinde hakim re'sen veya ana babadan birinin istemi üzerine gerekli önlemleri alır.*”

Bu sebeplerle kaybedilen hak doğal olarak velayeti ilk elde eden kişiden sonraki sorumlulara geçmektedir.

“*Velayet. Ana babadan birinin ölümü halinde sağ kalana, boşama da ise çocuk kendisine bırakılan tarafa aittir.*” (MK. 336)

“*Ana ve baba, çocuğun bakım ve eğitimi konusunda onun menfaatini göz önünde tutarak gerekli kararları alır ve uygular. Çocuk, ana ve babasının sözünü dinlemekle yükümlüdür.*” (MK. 339)

⁹⁴ Kasani, IV, 42; İbn Hümmam, III, 316

⁹⁵ Kasani, IV, 42; İbn Hümmam, III, 316

⁹⁶ Tekinay, s. 289

⁹⁷ Kasani, IV, 42; İbn Abidin, III, 565

⁹⁸ İbn Abidin, III, 557

⁹⁹ Tekinay, s. 290

¹⁰⁰ Tekinay, s. 290

SONUÇ

Evliliğin güzel semeresi olan çocukların kişilik haklarının yerine getirilebilmesi için onların uygun ortam ve şartlara sahip olması gerekir. Bu ortam ve şartları hidane ve velayet kavramlarıyla birlikte ele almak gerekmektedir. Çünkü çocuğun bakımı maddi ve manevi unsurlarla birlikte işlenmektedir. Velayetin getireceği yükümlülükler, sorumluluk taşıyacak şahıslara göre değerlendirilmelidir. Bu şahısların belirlenmesi işini ise hakim üstlenmeli ve hakim kararlarında çocuk ile ebeveynini dinleyerek, olası değişimleri de göz önüne alarak adil bir karar vermelidir.

Çocukların tercih haklarına itibar edilmeli fakat onların çocuk oldukları, çıkarıcı davranabilecekleri akıldan çıkarılmamalıdır. Dini ne olursa olsun belli yaşa ulaşana kadar çocuklar anne yanında bırakılmalıdır. Çünkü din farkı şefkate mani değildir.

Masrafların paylaşımı, eşlerin zarara uğratılmaması açısından karşılıklı olarak imkan nispetinde sağlanmalıdır. Masrafların belirlenmesinde ise toplumsal ve ekonomik şartlar dikkate alınmalıdır.

Çocuğun velayeti kime verilmiş olursa olsun, sorumlu olan kişiler birbirlerine zarar verecek davranışlara zemin oluşturmamalı, bu konuda çocuk duygu sömürüsü aracı yapılmamalıdır.

Çocuk için hiçbir alternatifin olmadığı durumlarda devlet kurumları devreye girmeli ve çocuğa sahip çıkmalıdırlar.

Her şeyden önce çocuğun menfaati göz önünde tutulmalı ve en önemli emanetin çocukların toplum insanı olarak yetiştirilmesinin olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Bardakoğlu, Ali, "Hidane", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1998
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-u İslamiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul, 1985
- el-Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, (çev. Hasan Ege) I-VII, İstanbul, tsz.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistani el-Ezdi, *Sünen*, Erbay, Celal, *İslam Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, Bakü, 1995
- İbn Abidin, *Haşiyetü Reddi'l-Muhtar*, I-VIII, İstanbul, 1984
- İbn Manzur, Cemaleddin b. Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, 3. baskı Beyrut, 1994
- İbnü'l-Hümmam, *Şerhu Fethi'l-Kadir*, I-X, 2. baskı, Beyrut, tsz.

190 / Bosanmadan Sonra Cocuğun Velayeti

Karaman, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*, I-III, İstanbul, 1990

-----, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, İstanbul, 1986

el-Kâsâni, Alâuddin Ebî Bekr b. Mes'ud, *Bedaiu's-Sanaî fî Tertîbi's-Şerâî*, I-IV, 2. baskı, Lübnan, 1986

Kurul, *el-Fetava'l Hindiyeye* (Çev.: Mustafa Efe) I-XVIII, Ankara, tsz.

es-San'ani, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-Selam*, I-IV, 1. baskı, Beyrut, 1988

es-Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Kitabu'l-Mebsût*, I-XXX, Daru'l-Fiker, Beyrut, 1989

eş-Şeybani, Ahmed b. Hanbel, *el-Fethu'r-Rabbani mea Şerhi Bulûğu'l-Emânî*, I-XXIV, Beyrut, tsz.

eş-Şirbini, Muhammed Hatîb, *Muğni'l-Muhtac ilâ Marifeti Meâni'l-Elfazi'l-Minhâc*, I-IV, İstanbul, 1958

Tekinay, Selahattin Sulhi, *Türk Aile Hukuku*, İstanbul, 1982

ez-Zeylai, Cemalüddin Ebî Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-Raye li Ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadisiyye, 3. baskı, Baskı yeri yok, tsz.

ez-Zuhayli Vehbe, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi* (Çev:Kurul), I-X, İstanbul, 1990.